

УДК 159.9. 316.663.5

О.М. Васильченко
доктор психологічних наук,
професор кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»

Сучасні підходи до дослідження сім'ї у психології

У статті розглянуто сучасні підходи до дослідження сім'ї у психології. Показано, що положення постнекласичної психології дають можливість розглянути сім'ю у культурно-історичному контексті та поєднати різноманітні наукові теорії сім'ї в єдину мережу. Сім'я має розглядатися як система, що відкрита і в соціум, і в об'єктивне зовнішнє середовище, яка самоорганізується, знаходиться у постійному русі, трансценденції, і функціонування якої залежить від людей, що її утворюють.

Ключові слова: сім'я, форми сім'ї, типи сім'ї, шлюб, репродуктивна поведінка, постнекласична методологія.

О.Н. Васильченко
доктор психологических наук,
профессор кафедры психологии,
Университет экономики и права «КРОК»

Современные подходы к исследованию семьи в психологии

В статье рассмотрены современные подходы к исследованию семьи в психологии. Показано, что положение постнекласической психологии позволяют рассмотреть семью в культурно-историческом контексте и объединить различные научные теории семьи в единую сеть. Семья должна рассматриваться как система, открытая и в социум, и в объективную внешнюю среду, как система самоорганизующейся, находящаяся в постоянном движении, трансценденции, и функционирование которой зависит от людей, которые ее образуют.

Ключевые слова: семья, формы семьи, типы семьи, брак, репродуктивное поведение, постнекласическая методология.

O.M. Vasilchenko
Doctor of Psychology,
Professor of the Department of Psychology
«KROK» University

Modern approaches to the study of the family in psychology

The family should be seen as an open system, as in society as an objective in the external environment, as a self-organizing system which is in constant motion, transcendence where the operation depends on the people who form it.

Modern approaches to the study of family psychology The modern approaches of stading of family psychology is analyzed In the article. It is shown that the position of postnonclassical psychology is to see family in the cultural and historical context and to combine various scientific theories of the family into a single network . The family should be seen as an open system, as in society as an objective in the

external environment, as a self-organizing system which is in constant motion, transcendence where the operation depends on the people who form it.

Key words: *family, form families, family types, marriage, reproductive behavior, postnonclassical methodology*

Постановка проблеми

У соціології і психології сім'я традиційно визначається як структурна одиниця: сім'я – це відносно стабільна група людей, об'єднаних узами кривого споріднення, усиновлення й шлюбу, що проживає разом з метою продовження людського роду. Такий підхід унеможливує вивчення всіх типів і форм сучасної сім'ї. Сьогодні у психології до дослідження сім'ї та шлюбу дедалі частіше застосовується *постнекласична методологія*. Методологічні положення постнекласичної психології надають можливості розглянути сім'ю у культурно-історичному контексті та поєднати різноманітні наукові теорії сім'ї в єдину мережу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Традиційний підхід до сім'ї є суспільноцетрованим. Е.Г. Ейдемільер і В.В. Юстицькіс у підручнику «Психологія і психотерапія сім'ї» цитують визначення сім'ї, наведене Н. Соловйовим у 1977 році в роботі «Шлюб і сім'я сьогодні»: «Сім'я – осередок (мала соціальна група) суспільства, найважливіша форма організації особистого побуту, заснована на подружньому союзі й родинних зв'язках, тобто відносинах між чоловіком і жінкою, родителями й дітьми, братами й сестрами й іншими родичами, що живуть разом і ведуть спільне господарство» [5].

Відповідно до такого визначення до складу сім'ї входять тільки родичі по крові та шлюбу, сім'я розглядається як об'єкт, що має початок і кінець; щось може бути названо сім'єю, якщо відповідає певним критеріям структури й функціонування. Очевидно, що це визначення, усталене у радянській та пострадянській психології, виключає велику кількість організацій сім'ї.

Розглядаючи сім'ю з історичної точки зору, соціологи дійшли висновку, що

основною формою існування сім'ї варто вважати розширену родину або клан, тоді як нуклеарна сім'я значною мірою є результатом індустріалізації. Дослідники визначають її як історично конкретну систему взаємин між подружжям, між родителями й дітьми; як малу групу, члени якої зв'язані шлюбними або родинними відносинами, спільним побутом й взаємною моральною відповідальністю; як соціальну необхідність, що обумовлена потребою суспільства у фізичному й духовному відтворенні населення.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Традиційне визначення сім'ї виключає альтернативні способи буття сім'ї, відхилення від «нормальної» нуклеарної сім'ї. Так, акцентування функції продовження роду маргіналізує одностатеві сім'ї та сім'ї сиблінгів, де взагалі немає сексуальних відносин; не одержують статусу «нормальної» сім'ї, де в чоловіка кілька дружин (наприклад, мусульманські), не вважається нормальною сім'єю родове співтовариство, де функцію виховання підростаючого покоління бере на себе все співтовариство. Маргінальними вважаються сім'ї з дитиною і одним з батьків, свідомо бездітні шлюбні пари, гомосексуальні пари, житлові співтовариства та колективна сім'я.

Також треба зазначити, що традиційна для європейської (іудео-християнської) культури форма сім'ї є не характерною для багатьох інших культур. Так, мусульманам традиція дозволяє мати до 4 дружин (за умови, що чоловік здатний їх утримувати). У деяких культурах романтична любов не є необхідною і достатньою підставою для створення сім'ї, шлюб укладається на підставі договору між главами батьківських родин.

Формулювання цілей статті

Дослідити сучасну сім'ю засобами методології постнекласичної психології.

Виклад основного матеріалу дослідження

Якщо розглянути наведені в підручнику Е.Г. Ейдемільера й В.В. Юстицькіса функції сім'ї (виховна, господарсько-побутова, сексуально-еротична), можна побачити, що сім'я має інструментальний характер, вона – не стільки самоцінність, скільки засіб для забезпечення індивідуальних внутрішніх психологічних і матеріальних потреб людей, а також для забезпечення держави новими членами суспільства, регулювання їхньої поведінки (у цьому сенсі сім'я є вигідною для держави, тому що має в першу чергу економічне значення).

Сучасні сім'ї можна розглядати як модифіковані розширені, у яких між родичами (що не обов'язково спільно проживають) підтримуються широкі контакти у формі візитів, телефонних дзвінків і обміну послугами. У цій системі взаємної підтримки важлива роль може належати й тим, хто не має родинного зв'язку з певною сім'єю, що призводить до виникнення модифікованої первинної групи навколо кожної сім'ї. Уявлення про сім'ю як про унітарний феномен певною мірою є оманною. Крім звичайної нуклеарної сім'ї, існує значна кількість інших структур.

У постіндустріальному суспільстві сімейні стосунки і репродуктивна поведінка зазнають подальших модифікацій (див. додатки).

Наприкінці ХХ сторіччя виділяється ще один тип моногамної сім'ї – *подружня сім'я*. Основними причинами появи цього типу сімей К.О. Кузьміна називає підвищення економічного і соціального статусу жінок, зростаючу автономію дітей, зміну норм сімейного життя [2]. У *подружній сім'ї* основою є стосунки між чоловіком і дружиною, у процесі яких формуються сімейні цінності, які згодом стають базою для стосунків батьків і дітей. Чоловік і жінка відмовляються обмежувати всі свої інтереси інтересами дітей. Поступово зростає автономність чоловіка й жінки, коло значущого спілкування виходить за межі шлюбу; домінують егалітарні сто-

сунки між чоловіком і дружиною. На відміну від «фізичного» вирощування дітей у патріархальній сім'ї, прищеплювання моральних принципів і трудових навичок у дітоцентристській сім'ї, основним стає цілеспрямоване формування індивідуальності людини.

Основою змін у сімейній, матримоніальній, репродуктивній поведінці є індивідуалізм, свобода особи, право на інтимність приватного життя. Соціологи образно описують ці зміни заміною принципів «людина для сім'ї» і «сім'я для держави» принципом «сім'я для людини».

Відбувається демократизація, егалітаризація сімейних стосунків. Підвищується значення сім'ї для створення сприятливого особистого життя індивіда, підвищуються вимоги до якості сімейного життя. Стабільність шлюбу залежить від бажань і якості взаємин між подружжям. Сім'я психологізується й інтимізується. Зростають вимоги чоловіків і жінок до емоційної сторони шлюбу.

Зрівнюються статуси не тільки чоловіків і жінок, але й дорослих і дітей. Зберігається подвійне навантаження жінок. Бабусі стають менш активними в догляді за онуками в порівнянні з попередніми поколіннями.

Інститут шлюбу відділяється від інституту батьківства. Батьківство відділяється від біологічної основи. Батьківство змінюється: з одного боку, зростає значення виховних, соціалізуючих, освітніх інститутів, а з іншого, зростає навантаження і відповідальність батьків у цих сферах.

У зв'язку з омолодженням соціального статусу підлітків, вони здобувають більш незалежний статус у сім'ї.

Якщо структура родини в традиційному суспільстві була горизонтальною (велика кількість рідних і двоюрідних сестер, братів, їхніх чоловіків і жінок), то в сучасному суспільстві структура родини є вертикальною, тобто поколінною (одночасно живуть 3 і більше поколінь). Природна зміна поколінь загальмувалася, тому що зросла очікувана тривалість життя. Прискорився технологічний процес, що підсилює розрив між поколіннями.

У сфері матримоніальної поведінки все чіткіше простежується тенденція відкладання шлюбів, заміна їх співжиттями (особливо в якості другого й наступних шлюбів). У шлюб, в основному, вступають або з досягненням економічної самостійності від батьків і набуттям професії, або після завершення отримання освіти. Стає менше шлюбів, спричинених вагітністю. Спростилася реєстрація розлучень, що сприяло росту їхнього числа. Серед інших причин цього росту соціологи називають зрівняння чоловіків і жінок у професійній сфері та ріст соціальної мобільності.

Установилася рівновага низької смертності і низької народжуваності. Смертність втратила роль регулятора, народжуваність ним стала.

У результаті культурної революції репродуктивна функція перестала бути обов'язком, а стала правом.

Регулювання народжуваності (контрацепція, планування народжень, аборти) знизило її рівень нижче рівня простого відтворення. Домінує модель сім'ї з однією дитиною, але росте і варіативність кількості дітей у сім'ях. Обов'язковість наявності дітей у шлюбі перестає бути нормою. Уявлення, що кожна жінка повинна стати матір'ю, що дитини має неодмінно бути народженою у шлюбі, перестають бути загальноприйнятими.

Народження відкладаються на більш пізній вік (перевага віддається кар'єрі, споживанню), але не всі відкладені народження реалізуються (через безпліддя, добровільну бездітність). Збільшується варіативність віку перших пологів у жінки: ранні спонтанні; 20-річні (традиційні, орієнтовані на сім'ю), 30-літні (орієнтовані на кар'єру). Збільшується кількість других та подальших народжень після 35-40 років.

Народження дітей у шлюбі перестає бути нормою – стає можливим шлюб без дітей і народження дітей поза шлюбом.

З'являється і популяризується рух чайлдфрі. З'являється і популяризується рух свідомого батьківства.

Сучасні тенденції:

- глобалізація культури, сімейних норм і форм;

- деінституалізація шлюбу й інституалізація індивідуалізму;

- лібералізація моралі;

- ріст варіативності життєвих стратегій;

- індивідуалізація міжстатевих стосунків;

- зростання вимог до людського капіталу, тому продовжується період одержання освіти;

- зростання різниці в доходах і альтернативних витратах у випадку відмови від кар'єри або вибору зниженої кар'єрної траєкторії у випадку народження дітей;

- приватне життя мислиться як шлях, подорож.

Зростають вимоги до якості в усіх сферах:

- зменшення кількості дітей у сім'ї дозволяє батькам більше вкладати в їхню якість;

- народження дітей часто відкладаються для того, щоб накопичити необхідний (для соціалізації, виховання, медичного забезпечення, освіти) соціальний і матеріальний капітал;

- шлюби відкладаються (або не укладаються зовсім) в основному через більш раціональне ухвалення рішення й збільшення вимог до якості стосунків із партнером.

Росте якість батьківства і шлюбу поряд із загальним ростом якості споживання. Сім'я й діти сучасною людиною сприймаються більш утилітарно, ніж колись: як блага, як альтернативні події індивідуального життя, що вимагають обміркованого зваженого вибору, що конкурують із одержанням освіти, побудовою кар'єри, подорожами, матеріальними статками.

Основною формою сім'ї є: міська, нуклеарна, малопоколінна. У XXI сторіччі формуються й продовжують розвиватися сім'ї, відмінні від класичних – моногамної і полігамної:

- *позашлюбні сім'ї* – неповні внаслідок різних причин: розлучення, коли один з батьків пішов із сім'ї, а другий не вступив у повторний шлюб; всиновлення – коли самотня людина офіційно всиновила дитину; самотнього батьківства – коли самотня

жінка усвідомлено йде на народження дитини поза шлюбом або коли чоловік свідомо стає батьком, користуючись послугами сурогатної матері; коли дитина з'являється внаслідок непланової вагітності у дівчини-підлітка;

- *альтернативні сімейні стилі* – послідовна полігамія, поліандрія (повторні шлюби), у яких можливі такі основні варіанти батьківства:

- жінка з дітьми виходить заміж за чоловіка без дітей;

- чоловік з дітьми одружується на жінці без дітей;

- і чоловік, і жінка мають дітей від попередніх партнерів;

- *альтернативні шлюби* – фактичні шлюби, регулярно-роздільні шлюби, відкриті шлюби, одностатеві шлюби. У регулярно-роздільних шлюбах чоловік і дружина протягом тривалого часу прагнуть жити роздільно. Вони вибирають просторову ізоляцію, щоб запобігти рутинізації стосунків, побутових колізій. У відкритих шлюбах чоловік і жінка незалежні в інтелектуальній, професійній сферах, дозвільневій сфері й у виборі статевих партнерів.

Класична наука (XVII–XI ст.), досліджуючи об'єкт, прагнула при його описі й теоретичному поясненні усунути все, що стосується суб'єкта, засобів, прийомів і операцій його діяльності. Превалює об'єктний стиль мислення, прагнення пізнати предмет сам по собі, безвідносно до умов його вивчення суб'єктом. Послугується парадигмою механіки; картина світу будується на принципі жорсткого детермінізму.

Некласична наука (перша половина XX ст.) заперечує об'єктивізм класичної науки і уявлення реальності як чогось, не залежного від засобів її пізнання та суб'єктивного фактора, й осмислює зв'язки між знаннями об'єкта й характером засобів і операцій діяльності суб'єкта. Експлікація цих зв'язків розглядається як умова об'єктивно істинного опису і пояснення світу. Послугується парадигмою відносності, дискретності, квантування, імовірності, додатковості.

Постнекласична наука (друга половина XX – початок XXI ст.) передбачає постійне перебування суб'єктивної діяльності в «тілі знання». Вона враховує співвіднесеність характеру одержаних знань про об'єкт не тільки з особливістю засобів і операцій діяльності суб'єкта пізнання, але й з її ціннісно-цільовими структурами. Основна парадигма – парадигма становлення й самоорганізації. Постнекласична наука зорієнтована на історичний час, системність, цілісність і розвиток як найважливіші характеристики буття та зосереджена на вивченні загальних принципів процесів самоорганізації у системах різної природи (фізичних, біологічних, технічних, соціальних). Постнекласична сіткова логіка дає психології перспективу переходу від методологічного монізму до «системного плюралізму» і методологічного лібералізму.

Постмодерністські підходи намагаються відійти від традиції вивчення сім'ї через її структуру і функції на користь різноманітним варіантам переживання того, що означає «бути сім'єю». Ідеї фамілізму поступаються місцем принципам *самовизначення й егалітаризму*.

У постнекласичній психології інтерпретація знань нерозривно пов'язана із суб'єктами, що їх творять, з їхніми стосунками і взаємними рефлексивними уявленнями, з етичними нормами й морально етичними уявленнями. При цьому відзначається ключова роль філософії як метасистемного інтегратора міждисциплінарних досліджень.

Соціальний конструктивізм – один з напрямів постнекласичної науки, визнає першорядну роль дискурсу і стосунків між людьми в конструюванні ними світу і власного «Я», необхідність відмови від уявлення про загальні абсолютні істини, еталони поведінки і психологічних процесів, розглядає їх у зв'язку з культурою й історією конкретних спільнот.

Г.М. Андрєєва під конструюванням розуміє «приведення в систему інформації про світ, організацію цієї інформації у зв'язні структури з метою збагнення її змісту» [1, с. 17]. Результатом процесу

конструювання є створення людиною образу соціального світу, складовою якого є уявлення про саму себе як його частину. Саме цей сконструйований образ стає для людини створеною соціальною реальністю.

Д. Попенос вводить конструкт «постнуклеарна сім'я» – сім'я, в якій одна (максимум – дві) дитини, домашнє господарство зведене до мінімуму, а функції створення емоційної близькості, сексуального задоволення й виховання дітей більше однозначно не пов'язані та можуть бути розподілені між різними людьми [4].

Намагаючись подолати обмеження традиційного визначення сім'ї, у межах соціального конструктивізму багато дослідників запропонували свої визначення сім'ї. Так, М. Айхлер визначає сім'ю як «соціальну групу, до складу якої можуть входити, а можуть не входити дорослі обох статей, можуть входити, а можуть не входити діти; дорослі в складі сім'ї можуть бути подружжям, а можуть не бути одруженими, можуть проживати разом або окремо, можуть мати сексуальні зносини або не мати таких» [7].

М. Айхлер бачить сучасну сімейну мораль вираженням «моделі індивідуальної відповідальності» і вважає, що вона приходить на зміну «моделі соціальної відповідальності». У цій моделі зменшуються міжстатеві розходження в правах і обов'язках. Основні принципи сучасної сім'ї:

- сім'я – реально існуючі стосунки, а шлюб не є привілейованою формою сім'ї;
- батьківські та подружні обов'язки можуть виконувати різні люди;
- держава взаємодіє з кожною окремою людиною, а не з сім'єю як цілісністю;
- відносини залежності й утримання визнаються незалежними від того, чи є утриманець кривим родичем або партнером у шлюбі, або ні;
- дорослі члени сім'ї відповідають за власне матеріальне благополуччя і за матеріальне благополуччя інших членів сім'ї;
- як матері, так і тата забезпечують матеріальне благополуччя дітей незалежно від того, чи проживають вони разом з ними;

- як тата, так і матері відповідальні за турботу про дітей, ці обов'язки (розглянуті окремо від прав) зберігаються незалежно від того, чи проживають вони разом з дітьми, чи окремо;

- громадськість розділяє з батьками турботу про дітей і утриманців; якщо один з батьків відсутній або в силу тих або інших причин не може здійснювати свій внесок і турботу про дитину, суспільство компенсує його внесок;

- фінансування турботи про дорослих утриманців – відповідальність суспільства, тоді як саму турботу може здійснювати і член родини;

- різностатеві та одностатеві пари є рівними в правах і обов'язках для держави [7, с. 144-145].

Л. Белла зазначає, що існуючі визначення сім'ї не відповідають реаліям і практичним завданням, і наполягає на зміні парадигми в концептуалізації сім'ї, що дасть можливість сформувати більш широке й одночасно «елегантне уявлення» про те, що значить «бути сім'єю». «Бути сім'єю» передбачає, перш за все, мати загальний простір, а не спільно проведений обмежений час. Загальний простір сприяє «робленню» багатьох речей паралельно (до чого так схильні жінки) і співіснуванню різних шарів смислу в певній дії [6].

Л. Хансон визначає сім'ю як складну мережу взаємин, що не існує як даність, а відтворюється й перетворюється в кожний момент у певній «роботі почуттів» [8].

На думку Д.А. Кутузової, уявлення про сім'ю конструюється людьми з урахуванням умов часу, місця й соціального контексту. З іншого боку, коли вчений дає те або інше визначення сім'ї, він «тим самим здійснює політичний акт, своєю владою включаючи до складу сім'ї одних людей і виключаючи інших» [3, с. 75].

Д.А. Кутузова зазначає, що застосування процесуального конструкту «бути сім'єю» дає можливість відокремити структуру сім'ї від сімейних цінностей і ближче розглянути процеси, пов'язані з підтримкою тривалих стосунків близькості й турботи. При такому розумінні, *сім'я це, насамперед, тривалі стосунки, що ґрунтуються*

на турботі і відбуваються у загальному просторі. Такі взаємини можуть реалізуватися як у межах традиційної сім'ї, так і за її межами, наприклад, у дитячих будинках, інтернатах тощо.

Тривалість стосунків означає, по-перше, тривалість у часі і, по-друге, стійкість щодо різних життєвих труднощів. Гармонійні сімейні стосунки тривають, незважаючи на труднощі. Стресостійкість сім'ї пов'язана із загальними цінностями й цілями, наявністю ресурсів (в окремої людини, у сім'є і у співтоваристві), а також з відкритістю спілкування (комунікації) у сім'ї. Досвід подолання важких ситуацій стає її ресурсом.

Турбота є головною складовою сімейних стосунків. Турбота це поведінка, спрямована на підтримку або відновлення будь-якого елемента, що входить до складу життєвого світу, при цьому турбота про себе, про інших людей і природний світ пов'язані між собою і утворюють своєрідну мережу.

Виділяють чотири складові процесу турботи: небайдужість, увага, прийняття буття іншої людини і радість від стосунків – почуттєва складова; діяльне забезпечення благополуччя – організаційна складова; безпосередній догляд за будь-ким (дитиною, старим, хворим або інвалідом), сюди ж включається хатня робота – процесуальна складова; прийняття турботи від того, про кого ти піклуєшся сам, – інтегративна складова.

Другою сутнісною складовою сімейних стосунків є добровільно взятий на себе обов'язок бути у цих стосунках. З цим параметром прямо пов'язана стійкість стосунків. Добровільність прийняття обов'язків дає можливість відрізнити короткострокові стосунки від тих, де люди стають частиною життя один одного. У традиційному уявленні про сім'ю довгострокові добровільно взяті на себе зобов'язання пов'язані із кривими узами

й узами шлюбу. Однак у випадку кривого споріднення мова лише з натяжкою часом може йти про добровільність; добровільна відповідальність за інших людей можлива і поза межами традиційної сім'ї.

Третьою сутнісною складовою сімейних стосунків є «близькість». Близькість передбачає докладне знання один про одного, особливе знання, що є характерним тільки для сімейних стосунків. Близькість не передбачає сексуальних відносин, відвертості й саморозкриття. Її основною є «загальний домашній простір» (shared domestic space), який передбачає наявність розділення повсякденних діяльностей, занять, що забезпечує можливість розвитку близьких довірчих стосунків.

Традиційне визначення сім'ї, за яким до її складу входять гетеросексуальні чоловік і жінка та їхні діти, розходиться не тільки з укладом життя, наприклад, народів, де функцію виховання дітей виконують інші її члени, а й більшістю сучасних сімей.

Висновки

Методологічні положення постнекласичної психології дасть можливість розглянути сім'ю у культурно-історичному контексті та поєднати різноманітні наукові теорії сім'ї у єдину мережу. *Реальність соціального світу і, відповідно, реальність сім'ї є постійно пізнаваними реальностями, що осмислюються й інтерпретуються, і в цьому сенсі – створюються. Сім'я має розглядатися як система, що відкрита як у соціум, так і в об'єктивне зовнішнє середовище, яка самоорганізується, знаходиться у постійному русі, трансценденції, функціонування якої залежить від людей, що її утворюють.*

Сьогодні у дослідженнях психологічних засад функціонування і розвитку сім'ї акцент повинен бути перенесений зі співвідношення між теорією сім'ї й описуваної нею реальністю на співвідношення між теорією сім'ї і контекстом, у якому вона вибудовується.

Література

1. Андреева Г.М. К проблематике психологии социального познания / Г.М. Андреева // Мир психологии. – 1999. – № 3(19). – С. 15-23.

2. Кузьміна К.А. Трансформації моделі родини і потреб у соціальному захисті в умовах соціально-демографічних і соціально-економічних змін // Журнал досліджень соціальної політики. – 2008. – №2. – С. 200-216.

3. Кутузова Д.А. «Быть семьей»: взгляд с точки зрения социального конструкционизма. Обзор работ Л. Беллы и ее сотрудников // Постнеклассическая психология. Социальный конструкционизм и нарративный подход. – 2005. – № 1 (2). – С.72-93.

4. Семья. Социально-психологические и этнические проблемы: справочник. – К., 1990. – 260 с.

5. Эйдемиллер Э.Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкис. – [4-е изд.]. – СПб.: Питер, 2011. – 672 с.

6. Bella Leslie. The Christmas Imperative. - Halifax: Fernwood Publishing, 1992. – 252 p.

7. Eichler M. Families in Canada Today: Recent Changes and their Policy Consequences. – Gage: Toronto, 1986.

8. Hanson L. (1997). Family Problematics: A Crucible for Sociology, International Journal of Sociology of the Family, 27:1, 1–12.

9. Robertson-Smith W. Lectures on the religion of the Semites. – L., 1907. – 126 p.